(7) Dr. Sanjay Talatkar (Eco) (88)

उच्च शिक्षण: व्यक्तिमत्व विकास आणि मानवीय मूल्य

(Higher Education : Personality Development and Human Values)

प्रा. डॉ. संजय तळतकर
अर्थशास्त्र विभाग,
महिला कला महाविद्यालय,
गेवराई, जि. बीड
E-mail: sanjaytalatkar@rediffmail.com

प्रस्तावना :

मानवी विकासाचे मुख्य उद्दिष्टये म्हणजे स्वतःचा विकास होय. स्वतः चा विकास हा आतून होत असतो. प्रत्येकामध्ये एक शक्ती दडलेली असते. या सुप्त शक्तीमध्येच ऊर्जा व कार्यशील प्रवृत्तीचे स्त्रोत असते. आत्मविकास, सकारात्मक दृष्टिकोन, चिकाट, अर्थपूर्ण संबंध आणि यशस्वीतेसाठी असलेला विश्वास या सर्व घटकांचा विकास हा सुप्त शक्तीच्या जागृतीमधूनच होत असतो.

सुप्त शक्तीच्या जागृतीसाठी शिक्षण महत्त्वाचे असते. कारण शिक्षणातून सुप्त शक्तीचा विकास त्यातून व्यक्तिमत्वाचा विकास आणि मानवीय मूल्यांची निर्मिती होत असते.

शिक्षण :

Education म्हणजे शिक्षण होय. Education या शब्दाचे मुळ लॅटीने भाषेतील Educatum या शब् आहे. Educatum या शब्दाची निर्मिती E आणि DUCO या दोन संज्ञाच्या संयुक्तेतून झाली आहे. E म्हणजे आंतरीक शक्तीतून बाहेर होत जाणारी प्रगती, तर DUCO म्हणजे विकसनशिलता सतत विकसीत होणारी प्रक्रिया ही प्रक्रिया आतून सुरु होते व बाहेर झिरपते याचाच अर्थ असा होतो की, शिक्षण ही विकासाची प्रक्रिया असून ती व्यक्तितील अंतभूत असलेल्या क्षमता आणि शक्तीचा विकास करते. Education ही संज्ञा लॅटीन भाषेतील Educere या संज्ञाशी साधर्म्यता दर्शविते. Educere ही संज्ञा अंतर्गत पेरणेला बर्हिगत ढकलणे, या अर्थाने वापरली जाते. ही संज्ञा पण या अर्थाने वापरली जाते की, शिक्षण हे सराव आणि उपयोगितात घडून आणलेल्या बदलातून शिकण्याची प्रक्रिया आहे.

शिक्षणाचा अर्थ :

ज्ञानाच्या शाखा विकसीत होत असतानाच शिक्षणाविषयक विचार सुरु झाला. शिक्षणाविषयचीचे मत ग्रीक विचारवंत प्लेटो यांनी आपल्या ग्रंथातून मांडले. शिक्षण म्हणजे बाल्यअवस्थेपासून सुरु होणारी प्रक्रिया असून ती जीवनाच्या अंतापर्यंत चालणारी असते.

प्लेटो यांनी शिक्षण ही संकल्पना विस्तृत स्वरुपात मांडताना असे म्हटले आहे की, शिक्षण हे व्यक्तीला आदर्श व परिपूर्ण नागरीक बनवते. व योग्यपणे राज्य करण्याचे व नियम पाळण्याचे ज्ञान देते. रिपब्लीक या ग्रंथात प्लेटोने शिक्षण म्हणजे अशी प्रक्रिया आहे की, जी व्यक्तिचे नागरिकरीकरण व मानवीकरण घडवून आणण्यास मदत करते. व त्यानुषंगाने व्यक्ति-व्यक्तिमधील व त्यांच्यावर आश्रयीत असणाऱ्या व्यक्तिमधील नाते निर्माण करते. ग्रे बेकर यांनी शिक्षणाविषयी मत मांडताना असे म्हटले आहे की, शिक्षण हे मानवी भांडवलात वाढ घडवून आणणारे, जागतिक आव्हान स्वीकारुन व्यक्ती मध्ये बदल आणि वृध्दी घडवून आणण्याचे माध्यम आहे.

डॉ. मार्शल यांनी शिक्षण विषय विचार आर्थिक दृष्टिकोनातून मांडली. सर्वात मौल्यवान भांडवल म्हणजे व्यक्तिच्या सर्वांगीण विकासासाठी गुंतवलेला पैसा होय. मार्शलच्या मते ज्ञान हे सर्वात शक्तिशाली यंत्र आहे की, जे निसर्गाचा आणि शक्तीचा युक्ततम वापर करुन व्यक्तिच्या गरजांची परिपूर्ती करु शकते.

आर्थिक विकासासाठी आणि नैसर्गिक घटकांच्या पर्याप्त वापरासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. स्वामी विवेकानंदानी शिक्षण बद्दल विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, शिक्षण हे परिपूर्ण व्यक्तिचे प्रकटीकरण आहे. सर्वाच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यास केल्यानंतर शिक्षणाविषयक खालील विचार अभिप्रेत होतात.

1. शिक्षण हे जीवनभर चालणारी प्रक्रिया आहे.

2. शिक्षण हे अंतर्गत शक्ती आणि क्षमता यांचे प्रगटीकरण आहे.

3. शिक्षण हे मुलांच्या मानसिकतेवर आधारीत असणारी प्रक्रिया आहे.

4. संपूर्ण विकास शिक्षणाला अभिप्रेत आहे.

भारतीय उच्च शिक्षण:

भारतीय उच्च शिक्षणास दोनशे वर्षाची परंपरा आहे. पहिल्या महाविद्यालयाची स्थापना 1817 साली कलकत्ता येथे झाली. 1857 साली मुंबई, कोलकत्ता व चेन्नई येथे विद्यापीठांची स्थापना झाली. ही स्थापना ब्रिटीश सरकारने केली. आधुनिक शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवण्याचे काम ब्रिटीशांने केले. या शिक्षण व्यवस्थेचा उद्देश प्रशासकीय सेवेसाठी प्रशिक्षीत नोकरवर्ग निर्माण करणे हा होता.

ब्रिटीशांनी संशोधन संस्कृती भारतीय शिक्षण प्रणालीमध्ये रुजवली नाही. त्यामुळे साक्षरते करीता शिक्षण हीच प्रवृत्ती विकसीत झाली. या चाकोरीतून बाहेर पडण्यासाठी वेगवेगळे कमिशन स्थापना झाली. परंतु त्यांचा उपयोग शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यात होण्याऐवजी संख्यात्मक वाढीसाठीच अधिक झाला.

आज देशात 349 विद्यापीठे आहेत. त्यांना संलग्नीत असणारी 18000 महाविद्यालये निर्माण झाली आहेत. यातून दरवर्षी निर्माण होणाऱ्या पदवीधरापैकी 350000 पदवीधर नौकरी योग्य नसतात. आज जवळपास 1 कोटी विद्यार्थी व 450000 शिक्षक उच्च शिक्षण यंत्रणेत सक्रिय आहेत. याचा अर्थ 17 ते 23 या वयोगटातील फक्त 8.5% मुले-मुली उच्च शिक्षण घेत आहेत. प्रगत देशात हेच प्रमाण 40% ते 50% वढे आहे. अमेरिकेत 2500 तर चीनमध्ये 2000 विद्यापीठे आहेत.

भारतामध्ये पारंपारिक विषयात शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयात वाढ झाली. त्या तुलनेत व्यावसायिक शिक्षण संस्था खुपच कमी होत्या. व्यावसायिक शिक्षणात रोजगार संधी मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या फक्त 17% एवढीच आहे.

उच्च शिक्षण आणि व्यक्तिमत्त्व विकास :

व्यक्तिमत्त्वाचे वर्गीकरण दोन गटात केले जाते. एक बर्हिगत व्यक्तिमत्त्व व एक अंतर्गत व्यक्तिमत्त्व, बर्हिगत व्यक्तिमत्त्व अनुवंशिक असते. त्यामध्ये फार काही बदल करता येत नाही. परंतु अंतर्गत व्यक्तिमत्त्वात तो करता येतो. व्यक्तिच्या जीवनाला पेरणा देणाऱ्या संकल्पना आत्मविश्वास, चिकाटी, जिद्द, प्रेम, धर्म इत्यादीचा विकास शिक्षणातून होतो. यामुळे अंतर्गत व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते व मनुष्य परिपूर्ण बनतो. शिक्षणाचे उद्दिष्टये ज्ञान देण्याबरोबर परिपूर्ण बनवणे हे असते. उच्च शिक्षण महाविद्यालयीन पातळीवर घेतले जाते. यासाठी विविध साधनांचा व उपक्रमाचा अवलंब केला जातो. क्रमिक पुस्ताकातून जगाविषयी ज्ञान दिले जाते. त्याचे व्यक्तिमत्व सर्वोत्तम बनावे म्हणून मूल्यांचे शिक्षण यातून दिले जाते. क्रमिक पुस्तकातूनच व्यक्तिचे व्यक्तिमत्त्व घडते, असे नव्हे तर त्यासाठी विद्यार्थ्यांना वेगवेगळया उपक्रमातून शिक्षण दिले जाते. त्यातून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकास घडून आणला जातो ते उपक्रम पुढील प्रमाणे होत.

राष्ट्रीय सेवा योजना (N.S.S.) :

शिक्षण आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांचा घनिष्ट संबंध आहे. शिक्षणातून चरित्र, संवर्धन, संस्कृती संवर्धनाबरोबर कार्य संस्कृती निर्माण करण्याचे काम केले जाते. राष्ट्रीय सेवा योजने सारख्या उपक्रमातून कार्यसंस्कृती विकसित केली जाते. या योजनेतून शांती, आरोग्य, आनंद व बौध्दिक विकास घडवून आणला जातो. विद्यार्थ्यांच्या जीवनशैलीला समाजभिमुख बनवण्याचे काम या उपक्रमातून केले जाते. अभ्यासक्रमातून जे मूल्य जे अभ्यासण्यासाठी मिळत नाहीत ते एनएसएस सारख्या उपक्रमातून प्राप्त होतात.

राष्ट्रीय सेवा योजनाचे Not Me But You हे ब्रीद वाक्य आहे. या चळवळीतून निःस्वार्थी सेवा वृत्ती विकसित होते. विद्यार्थ्यांना या उपक्रमातून वृक्षारोपण, रक्तदान, नेत्रदान, श्रमदान, पूर, भूकंप, अंधश्रध्दा निर्मूलन, विविध रोगाविषयी जनजागृती इत्यादी कार्यक्रम या योजनेतून राबवले जातात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. व्यक्तिमत्त्वपूरक गुणांची वाढ होते.

या उपक्रमातून पर्यावरण समृध्दीकरण, संरक्षणविषयक उपक्रम, आरोग्य व कुटुंबकल्याण विषयक उपक्रम व उत्पादनभिमूख उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय धोरणा विषयी जागृत केले जाते. यातून राष्ट्रीय बांधिलकी निर्माण केली जाते.

एनएसएस मधून ग्रामीण भागातील निरक्षरता, अज्ञान, दारिद्रय, अंधश्रध्दा, पाण्याचे प्रश्न रस्ते इत्यादी समस्यांची जाणीव कार्यक्रमातून होते. त्याचबरोबर या समस्यांची सोडवणूक करण्याचे काम कॅम्पद्वारे केले जाते. कॅम्पमधून होणाऱ्या मनोरंजनात्मक कार्यक्रमातून जातियवाद, प्रादेशिकता,

(90)

अस्पृश्यता, यासारख्या सामाजिक समस्यांचे निराकरण केले जाते. राष्ट्रीय सेवा योजना पुस्तकी ज्ञानकडून व्यावहारिक ज्ञानाकडे घेऊन जाते. व विद्यार्थ्यांना श्रमाचे, दानाचे, सेवेचे मूल्य शिकवते. यातूनच व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होते.

प्रौढ शिक्षण :

महाविद्यालयामध्ये प्रौढशिक्षण हा एक अभ्यासपूरक उपक्रम राबवला जातो. या उपक्रमातून नागरिकांना साक्षरतेचे महत्त्व पटवून देण्याचे काम विद्यार्थ्यांकडून करुन घेतले जाते. साक्षरता वाढवण्यासाठी विद्यार्थी या उपक्रमात सहभागी होतात. त्यातून सामाजिक बांधिलकी, या मूल्यांची शिकवण होते. आपण समाजांचे देणे लागतो. ही भावना युवकांना त्यांच्यातील चांगुलपणा या गुणाला प्रेरित करते. या उपक्रमातून विद्यार्थ्यांची संशोधन प्रवृत्ती विकसीत होते. समाजातील अनिष्ट रुढी व परंपरा यांच्या मुळ कारणापर्यंत पोहचण्यास या प्रवृत्तीची मदत होते. या रुढी व परंपराचे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिणाम कसे भोगावे लागतात हे विद्यार्थ्यांना अवगत होते. त्यासाठी करावे लागणारे सर्वेक्षण त्यांच्या जिज्ञासू व संशोधक प्रवृत्तीचा विकास घडवून आणते.

आरोग्य केंद्र :

उत्तम आरोग्य हा व्यक्तिमत्त्वाचा मुख्य आधार आहे. आरोग्य विषयक ज्या श्रध्दा अथवा अंधश्रध्दा असतात ते दूर करण्याचे काम या केंद्राद्वारे केले जाते. मुलींच्या बाबतीत अशा केंद्राची आवश्यकता अधिकच असते. स्वच्छता मूल्याचा विकास या केंद्रातून होतो. व्यसनाबददल तरुणांत जागृती निर्माण केली जाते. व्यसनमुक्तीच्या कार्यक्रमातून तरुणांना व्यसनापासून दूर ठेवले जाते. निरोगी शरीर निरोगी मनासाठी आवश्यक असते. हे विद्यार्थ्यात बिंबवले जाते. यातून त्यांचे केंद्रामार्फत शिक्षीत केले जाते.

गात तिथे शौचालय या सारख्या राष्ट्रीय उपक्रमाचे महत्व विद्यार्थ्यांना शिकवले जाते. त्यांच्या मदतीने हा उपक्रम ग्रामीण भागात राबवून विद्यार्थ्याचा राष्ट्रीय कार्यक्रमात सहभाग वाढवला जातो. यातूनच राष्ट्रीय मूल्यांची वाढ विद्यार्थ्यात केली जाते.

क्रीडा विभाग :

उच्च शिक्षणात क्रीडा विभागाला फार महत्त्व आहे. या विभागाच्या माध्यमातून अनेक खेळ खेळले जातात. खेळांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व जडण घडणी मध्ये फार मोठा प्रभाव पडतो. विद्यार्थ्यांच्या जीवनात अनेक कारणामुळे न्युनगंड निर्माण होतो. न्युनगंडामुळे विद्यार्थ्यांतील आत्मविश्वास नष्ट होतो. त्यातून पराजय पत्कारण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते. कारण नसताना काळजी घेणे व स्वतः ला हीन मानण्याच्या स्वभाववृत्तीतून त्याचे व्यक्तिमत्त्व संकुचित होते हे व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी फारच घातक असते.

उच्च शिक्षणातून व्यक्तिमत्त्व विकास अपेक्षीत असतो. त्यासाठी क्रीडा विभाग फार मोठे कार्य करतो. या विभागाच्या माध्यमातून अनेक खेळ खेळले जातात. त्या खेळांचा विद्यार्थ्याच्या जडणघडणीवर प्रभाव पडतो. खेळामध्ये जिंकणे व हारणे या दोन्ही ही प्रवृत्ती कार्यरत असतात. त्यांचा सहजपणे स्वीकार करण्याचे मनोबल खेळातून निर्माण होते. त्यामुळे न्युनगंड दूर होतो. भेदभावाची प्रवृत्ती खेळातून नष्ट होते. समानतेचा धागा निर्माण होतो. खेळातील जिंकण्यातून आत्मविश्वास जागृत होतो. हार आणि जीत खेळकर प्रवृत्तीने स्वीकारण्याचा दृष्टीकोन विकसीत होतो, जिद्द निर्माण होते.

खेळातून मुला मुलीतील नातेचं फक्त दृढ होत नाही तर, प्रांतवाद, राज्यवाद व राष्ट्रवाद यांच्याही सीमारेषा नष्ट होतात. खेळातून विद्यार्थ्यांचा वैश्वीक दृष्टीकोन विकसीत होतो. विद्यार्थ्यांतील सुप्त शक्तींना विकसीत करण्याचे कार्य यातून होते. त्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्यास मदत होते.

राष्ट्रीय छात्रसेना विभाग :

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यांचे बीजरोपन करणे आवश्यक असते. काही मूल्ये सिध्दांतातून शिकवली जातात. तर काही प्रत्यक्ष कृतीतून शिस्तीसारख्या मूल्यांची जोपासना एनसीसी सारख्या उपक्रमातून केली जाते. विद्यार्थ्यामध्ये देशाभिमान व सहकार्याची भावना विकसित केली जाते. धाडसी वृत्ती, शिस्त, नेतृत्वकला, निस्वार्थीपणा व निधर्मी दृष्टीकोन एन.सी.सी. मधून विकसित केला जातो. राष्ट्रीय छात्र सेना विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना विकसीत करते. सर्वस्व त्यागाचे मूल्य विद्यार्थ्यात बिंबवले जाते. या उपक्रमातून पर्यावरण विषयक जाणीवा निर्माण केली जाते. देशाविषयी, स्थल सेना विषयी विद्यार्थ्यांना अवगत केले जाते. भविष्यकालीन संकटाना सामोरे जाण्यासाठीचा आत्मविश्वास विकसित होतो.

विज्ञान मंडळ :

शिक्षण हे सर्वांगिण व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी असते. धार्मिक शिक्षणातून वैश्विक बंधुत्वाची भावना विकसित केली जाते. तर विज्ञान मंडळातून वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसीत केला जातो. मंडळाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधक प्रवृत्ती वाढवली जाते. विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान विषयक

आवड निर्माण करणे, त्यांच्याकडून सर्वेक्षण करुन घेऊन सामाजिक समस्यांचे जाणीव करुन देण्याचे काम मंडळाकडून केले जाते. लोकांमध्ये जाऊन त्यांच्यातील अंधश्रध्दा दूर करण्याचे काम या उपक्रमातून केले जाते. हे मंडळ विद्यार्थ्यांमध्ये तटस्थ दृष्टिकोनाचा जविकास करुन जिज्ञासू प्रवृत्ती विकासीत करते. यामुळे व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाला अधिक वाव मिळतो.

कला व सांस्कृतिक विभाग :

महाविद्यालयातील विद्यार्थी खेळातून, एन.एस.एस. मधून तो आपले व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी करत असतो. कार्य संस्कृतीचे मूल्य तो एन.एस.एस. मधून शिकतो. तर स्पर्धामूल्याची जोपासना तो खेळातून विकसीत करतो. याबरोबरच त्याचे सामाजिकीकरण होणे आवश्यक असते. समाजात वावरताना त्याला समाजातील सांस्कृतिक परंपराची जाणीव होणे आवश्यक आहे. सांस्कृतिक परंपराचा जाणीव विद्यार्थ्यांना कला व सांस्कृतिक उपक्रमातून करुन दिल्या जातात. या विभागातून कला व सांस्कृतिक मूल्य विकसीत केले जाते. त्यासाठी महाविद्यालयात विविध कार्यक्रमाचे नियोजन होते. त्यामध्ये स्नेहसंमेलन अतिशय महत्त्वाचे ठरते. यातून त्यांच्यामध्ये असलेल्या सुप्त गुणांना संधी दिली जाते. त्यासाठी त्याला व्यासपीठ उपलब्ध करुन दिले जाते. त्यातून विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास जागृत होते. सांस्कृतिक परंपरा व त्यांची मूल्य यांचे ज्ञान विद्यार्थ्यांला होते. यातूनच सामाजिक मूल्य जोपासली जातात व विद्यार्थ्यांना आपल्या परंपरेचे ज्ञान होते व जपणूकपण होते. या विभागातून युवक महोत्सव सारख्या कार्यक्रमात सहभागी होण्यासाठी विद्यार्थ्यांतील सुप्त गुणांचे अवलोकन करुन त्यांना विकसित केले जाते. त्यांना सहभागी करण्यासाठी त्यांना विभागामार्फत प्रशिक्षीत केले जाते.

भारतीय समाज वैविध्यपूर्ण आहे. त्यातील प्रथा, परंपरा या त्यांच्या लोककलातून प्रतिबिंबीत होतात. या प्रथा व परंपरा अवगत करण्यासाठी व त्यातील चांगुलपण टिकून ठेवण्यासाठी त्यांची लोककला जिवंत ठेवणे आवश्यक आहे. या लोककला त्या विद्यार्थ्यांमध्ये विविध कार्यक्रमातून रुजवल्या जातात. स्नेहसंमेलन सारख्या कार्यक्रमात तसेच युवक महोत्सव सारख्या कार्यक्रमातून त्यांचे सादरीकरण केले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यात परंपरागत सांस्कृतिक मूल्यांची वाढ होते. कला व सांस्कृतिक कार्यक्रमातून मूल्य विद्यार्थ्यात रुजवले जातात. प्राचीन व आधुनिक मूल्यांचा सुरेल संगम साधण्याचा प्रयत्न या सांस्कृतिक कार्यक्रमातून होत असतो. अशा कार्यक्रमामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. त्याचबरोबर प्राचीन मूल्यांची जपवणूक होते.

विद्यार्थी संसद:

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अनेक मूल्यांच्या जाणीवा होणे आवश्यक असते. त्यापैकी एक मूल्य म्हणजे लोकशाही मूल्य होय. ही मूल्य स्वातंर्त्याची अनुभूती करुन देते. त्याचबरोबर नेतृत्व, निर्णयक्षमता व जबाबदारी शिकवते या गोष्टी व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी आवश्यक असतात. महाविद्यालयातील विद्यार्थी संसदेच्या अतित्वातून हे मूल्य मुलांना शिकवले जातात. संसदेच्या निर्मितीसाठी निवडणूक ही प्रक्रिया स्वीकारली जाते. यातून विद्यार्थी स्वमताचे व्यवस्थित आखणी करुन ती आपल्या मतदारासमोर मांडत असतो. प्रभावित करण्याची, वक्तृत्व विकसित करण्याची व भविष्याचा वेध घेण्याच्या गुणांचा विकास होतो. महाविद्यालयातील दैनंदिन कामकाजामध्ये सहभाग घेण्याचे हक्क विद्यार्थ्यांना या विद्यार्थी संसदेमधून मिळतो. त्यातून हक्काची जाणीव तर होतेच, त्याचबरोबर कर्तव्यही अवगत होतात.

आजच्या काळात लोकशाही हे श्रेष्ठ मूल्यापैकी एक मूल्य आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी या मूल्याचे ज्ञान होणे आवश्यक असते. हे मूल्य विद्यार्थ्याच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडीत असते. स्वातंर्त्य, समता व बंधूत्व या तत्वाचा समावेश या लोकशाही मूल्यात असतो. एवढेच नव्हे तर दुसऱ्या धर्माचा आदर करणे यातून शिकवले जाते. विरोधकांच्या विचारांचा आदर करणे या मूलभूत मूल्यांची शिकवण यातून होते.

वक्तृत्व वाद विवाद स्पर्धा :

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी स्पर्धामध्ये सहभागी होणे आवश्यक असते. त्यासाठी महाविद्यालयीन पातळीवर विविध स्वरूपाच्या स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. क्रीडा स्पर्धातून शारिरीक जडण घडण अपेक्षीत असते. तर बौध्दीक जडण-घडणीसाठी वक्तृत्व सारख्या स्पर्धा आयोजीत केल्या जातात. वक्तृत्वासाठी पुस्तकांचे वाचन करून ज्ञानात वाढ करण्याचा प्रयत्न होतो. व शब्दावर प्रभुत्व निर्माण केले जाते. याचबरोबर वाद-विवाद सारख्या स्पर्धेमधून मुद्यांची मांडणी करणे, समोरच्या व्यक्तीस प्रभावीत करणे, दुसऱ्यांनी मांडलेलेया विचारांचा संगोपांग अभ्यास करणे इ. गुणांचा विकास या स्पर्धेतून होत असतो. या स्पर्धेत भाग घेतल्यामुळे मुलामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होते. पुढील जीवनासाठी तो फार आवश्यक असतो.

जागतिकीकरणामध्ये विक्री कौशल्य हे सर्व उत्पादन संख्येचे महत्त्वाचे अंग आहे. यासाठी ग्राहकांना प्रभावीत करणे आवश्यक असते. असा गुण विद्यार्थ्यात विकसित होण्यासाठी वाद-विवाद सारख्या स्पर्धा उपयुक्त ठरतात. या स्पर्धेतून व्यक्तीला प्रभावित करण्याचा गुण विकासीत होतो. या

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]
- [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

93

८) गुणात वाढ

९) राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रीय विकास

10) नेत्यांसाठी मूल्य व कामगारासाठी कौशल्य

11) सांस्कृतिक मूल्य

त्यामुळेच शैक्षणिक मूल्य हे मानवी जीवनात अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावत असते.

धार्मिक शिक्षण :

शिक्षणाचा उद्देश हा फक्त मानसिक, शारिरीक अथवा सामाजिक विकास एवढाच मर्यादित नसतो. तर धार्मिक आणि नैतिक विकास अपेक्षीत असतो. धार्मिक शिक्षणाचा उद्देश वैश्विक सत्यावर विश्वास ठेवण्यासाठी असतो. धर्म हाच नैतिकाचा आधार आहे. धर्माशिवाय व्यक्ती सत्यावर, सौंदर्यावर, चांगुलपणावर विश्वास ठेवू शकत नाही. धर्माशिवाय संस्कृतीला अर्थ नाही. धर्म जीवनाचे अंतिम ध्येय निश्चित करते. ध्येयाशिवाय प्रगती नाही. धर्माचा मुळ आधार मानवीकरण हा आहे.

विवेकानंदानी धर्म शिक्षणाविषयी शिफारस करताना सांगितले की, विज्ञान हे विद्यार्थ्यांना खरे ज्ञान देते. इतिहास, भूगोल आणि साहित्याबरोबर धर्म शिकवणे आवश्यक आहे. कारण धर्म अंतिम सत्य शिकवतो. रविंद्रनाथ टागोरांनी धार्मिक शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादित केले. मानवहितकारी धर्म overline6T सर्व धर्मांचा आधार आहे. नैतिक मूल्याच्या दृष्टीकोनातून प्रत्येक धर्म एकमेकापासून वेगळा आहे परंतू सर्व धर्मात मनुष्य त्याच्या सर्वश्रेष्ठ आदर्शला शोधत असतो व तो आदर्श हो देव असतो.

महात्मा गांधी यांनी सर्व धर्मांचे मूळ तत्व शिक्षणातून शिकवावेत असे मत व्यक्त केले.

धार्मिक शिक्षणाची उद्दिष्टये:

1) नैतिक विकास 2) मानवी मूल्याचे सुसंस्कृतीकरण 3) सामाजिकीकरण 4) लोकशाही मूल्यांचा विकास

5) सांस्कृतिक विकास 6) मानव प्रजातीविषयी आदर 7) योग्य दृष्टिकोन धर्मनिरपेक्ष भारत आणि धार्मिक शिक्षण:

भारतासारख्या धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रामध्ये धार्मिक शिक्षण देऊ नये, असे मत मांडले जाते. परंतु शिक्षणाचा मुख्य उद्देश पूर्णतः विकास हा आहे. हा धार्मिक शिक्षणाशिवाय पूर्ण होत नाही. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे कोणत्या एका धर्माचा पुरस्कार न करणे अथवा स्वीकार न करणे, प्रत्येक धर्म हा जीवनाचे मूलभूत तत्वे शिकवतो. ती तत्वे म्हणजे नैतिक गुणावर विश्वास, धार्मिक मूल्य आणि मानवहितकारकता.

नैतिक शिक्षण:

परिपूर्ण विकास हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. त्यामध्ये नैतिक विकास महत्त्वपूर्ण ठरतो. व्यक्तीचा सर्वात मोठा गुण म्हणजे त्याचा स्वभाव होय. मनुष्य हा त्याच्या विचाराने तयार होतो. त्यागाचा आदर्श, मोठे कष्ट आणि विचार हे व्यक्तीचे चरित्र घडवत असतात. चांगला विचार नेहमीच चांगल्या कृतीसाठी पेरणा देतो.

अरविंद बाबूंच्या मते नैतिक शिक्षण हे हृदयाचे शिक्षण आहे. विना हृदय मनुष्य हा पूर्ण माणूस असू शकत नाही. परंतू हे नैतिक शिक्षण व्याख्यानातून, अभ्यासक्रमिक पुस्तकातून मिळू शकत नाही. तर त्यासाठी योग्य जाणीवा, योग्य वर्तन आणि सुयोग्य सवयींच्या विचाराचा जाणीवांचा व कृतीचा विकास अपेक्षित असतो. शिक्षणातून योग्य मार्गदर्शन, सुचना विद्यार्थ्यांच्या जीवनात हस्तक्षेप न करता करण हे शिक्षणाचे कार्य असते. नैतिक शिक्षण शैक्षणिक सिध्दांतापेक्षा अनुकरणाने अधिक शिकवले जाते. यासाठी शिक्षकामध्ये आदर्श मूल्य असावीत.

गांधीजी प्रमाणे अरविंद बाबूंच्या मते शिक्षणाचा उद्देश चारित्र्याचा विकास हाच असावा. डॉ. राधाकृष्णन यांच्या मते नैतिक शिक्षण ही अत्यावश्यक गरज आहे. यातूनच मानवी भवितव्याची निश्चिती होते. मनुष्याचा विकास म्हणजे फक्त आर्थिक भरभराट नव्हे तर त्याचबरोबर सामाजिक मूल्यांची निर्मिती सुध्दा विकासासाठी आवश्यक असलेला घटक आहे. उत्तर प्रदेशासाठी स्थापन झालेल्या माध्यमिक पूनर्रसंघटीत शिक्षण समितीच्या अहवालामध्ये नैतिक आणि मानवहितकारी शिक्षण हे शिक्षणातील प्रमुख भाग आहे. विद्यार्थ्यांना सर्व धर्मातील मुलभूत सत्य शिकवणे आवश्यक आहे. असे नमुद केले आहे.

संस्कृती आणि शिक्षण :

संस्कृती हे समाजातील मोहकता व बौध्दीक श्रेष्ठत्व दर्शवित असते. सोरोकीन व मक्लेव्हर यांच्या मते संस्कृती व्यक्तींची नैतिकता, धार्मिकता आणि बौध्दीकता प्रतिपादीत करते. बोगार्डसने संस्कृतीबद्दल विचार मांडताना स्पष्ट केले की, संस्कृती एकात्म चालीरितीची परंपराची व

www.irjhis.com ©2021 IRJHIS | Volume -2, Issue -3 March 2021 | ISSN 2582-8568 | Impact Factor 5.71

वर्तमान काळातील वर्तनाचे प्रतिमान निर्माण करते. संस्कृती ही समुहाची निर्मिती आहे. शिक्षणातून संस्कृती विद्यार्थ्यांना शिकवून सांस्कृतिक परंपराची जाणीव करुन देणे हा असतो. प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळया संस्कृतीमध्ये जन्मतो. त्यानुसार तो अनुकरण करतो. एवढेच नव्हे तर पर्यावरणाशी जुळवून घेत असताना संस्कृतीत आवश्यकतेनुसार बदल करत जातो.

मानवी जीवनात संस्कृतीचा सहभाग हा खालील प्रमाणे आहे.

1) नसर्गाशी जुळवून घेणे

2) सामाजिक पर्यावरणाशी जुळवून घेणे

3) ज्व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवून आणणे

4) सामाजिकीकरण सांस्कृतिक शिक्षण:

सांस्कृतिक शिक्षणाची सुरुवात कुटुबातून होते. कुटूंब पालक मुलांना परंपरा, चालीरिती, मूल्ये आणि विश्वास या संकल्पना शिकवतात. चांगले आणि वाईटतला फरक शिकवला जातो. महाविद्यालयात वेगवेगळया शैक्षणिक उपक्रमातून, अभ्यासक्रमीक पुस्तकातून संस्कृतीचे ज्ञान दिले जाते. संस्कृती निसर्गाशी, समाजाशी जुळवून घेऊन व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणण्याचे काम करते. विविध माध्यमातून महाविद्यालयातून मूल्य शिक्षण शिकवले जाते. उच्च शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास घडवून आणला जातो. त्यासाठी मूल्यांची शिकवण दिली जाते. मूल्यांच्या शिक्षणातून व्यक्ती सुसंस्कृत बनतो. आदर्श नागरीक बनतो. शिक्षणाचा हाच उद्देश असतो.

व्यक्ती समाजाशिवाय राहू शकत नाही. कारण तो समाजशिल प्राणी आहे. समाज टिकून राहण्यासाठी समाजातील विकसीत झालेल्या मूल्यांची शिकवण युवकांना होणे आवश्यक असते. तसे झाले नाही तर समाजाने निर्माण केलेली चौकट कोलमोडल त्याचा परिणाम समाजालाच भोगावा लागेल तो परिणाम म्हणजे समाजाचा अंत होय. समाज अस्तित्वात राहण्यासाठी व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होणे गरजेचे असते. यातूनच तो स्वः अस्तित्वाची जाणीव ठेवतो. उदारनिर्वाहासाठी आवश्यक प्रयत्नास लायक होतो. त्याचबरोबर मानवीय मूल्य अवगत करणे आवश्यक ठरते. कारण आर्थिक विकासा बरोबर मूल्यांचा -हास होत जातो. तो तसाच होत गेला तर समाजाचा शेवट त्यातच होऊ शकतो. यासाठी आर्थिक विकासावबरोबर मूल्यांची शिकवण तरुणांना देऊन आदर्श नागरिक निर्माण करणे ही आजच्या उच्च शिक्षणाचे खरे कार्य आहे. म्हणूनच एकविसाव्या शतकात शिक्षणावर फार मोठी जबाबदारी आहे. ती म्हणजे भौतिक सुखाबरोबरच अभौतिक मूल्यांचा विकास करुन सुसंस्कृत नागरिक निर्माण करणे.

संदर्भ सूची :

1. Altekav A.S. - Education in India
2. Appadori - Intergration Council and its task
3. Sourvenir, Balbhim Arts, Science, Commerce College Beed - 2005.
4. Damale Y.B. - Education & Social Values.
5. Mukherjee Shridhav - Higher Education & Rural India.
6. Munshi K.B. - Foundation of Indian Culture.
7. Magre T.S.- Value Based Education
8. NAAC Revaluation - Sourabha Prakashan
9. Sharama R.K. - Sociology of Education

86

IRJHIS

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

Certificate of Publication

The Editorial Board of International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies. (ISSN : 2582-8568), Impact Factor : 5.71 (SJIF 2021) is hereby awarding this Certificate to

Prof. Dr. Sanjay Talatkar

is recognition of the publication of the paper entitled

"Higher Education : Personality Development and Human Values"

Published in Volume 2, Issue 3, March - 2021 (www.irjhis.com)

IRJHIS

International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies • ISSN : 2582-8568 Impact Factor : 5.71

Registration ID : 20776
Published Paper ID : IRJHIS2103008

DrRGPawar
Editor-in-Chief
IRJHIS